

ТАРЫХ ЖАНА ФИЛОСОФИЯ
ИСТОРИЯ И ФИЛОСОФИЯ
HISTORY AND PHILOSOPHY

Капалбаев О.Э.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТЕРИДЕН ЖАСАЛГАН АТ ЖАБДЫКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ЖАСАЛЫШТАРЫ (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы)

Капалбаев О.Э.

КЫРГЫЗСКОЕ НАРОДНОЕ КОНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ ИЗ КОЖИ И МЕТОДЫ ЕГО ИЗГОТОВЛЕНИЯ (конец XIX - начало XX вв.)

О.Е. Kapalbaev

KYRGYZ HORSE EQUIPMENT MADE OF LEATHER AND CRAFTING METHODS (late XIX - early XX centuries)

УДК: 636.15.042

Макалада кыргыз элинин териден жасалган ат жабдыктары, түрлөрү жана алардын жасалыштарындагы жалпылыктар жана айырмачылыктары каралган. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында жарым көчмөн жана көчмөнчүлүк жашоо образында жашаган кыргыздардын колдонгон буюмдарынын көп бөлүгү жыгачтан жана териден жасалган. Териден жасалган буюмдар, ат жабдыктар өзүнүн сапаттуулугу жана пайдаланууга жеңилдиги менен өзгөчөлөнгөн. Ат жабдыктарын жасоо үчүн жөнөкөй жана татаал ыкмалар колдонулган. Жасалган буюмдардын кооз болушу үчүн өрүү жолдорун, наар түшүрүү жолдору колдонулуп келген.

Негизги сөздөр: кыргыздар, тери, ээр, өрүм, жабдык, оюу, жылкы, көчмөн.

В статье рассматриваются особенности выделки кожаных конских снаряжений (виды, типы и варианты), свойственные для всех кочевых народов. Особое внимание уделено таким особенностям как простота использования и качества оборудования на котором они изготавливаются, и на способах украшения конского снаряжения у кочевых народов (конец XIX – начало XX вв.)

Ключевые слова: кыргызы, кожа, седло, плетение, снаряжение, орнамент, конь, кочевник.

Peculiarities of manufacture of leather harness and their common types and variations are considered in the article. At the end of the XIX century - the beginning of the XX century and a half – nomadic and nomadic Kyrgyz used lifestyle products made of wood and leather. Leather products were distinguished by its ease of use and the quality of the equipment. Equipment used to make simple and complex ways.

Key words: kyrgyz, saddle, weaving, equipment, ornament, horse, nomad.

Кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын мал чарбачылыгысыз, анын ичинде жылкыга байланыштырбай элестетүү мүмкүн эмес. Жылкы кыргыздардын эт-сүт, көөлүк багытында же байлыктын бир эквиваленти катары гана эмес, жашоо-турмушунун айрып карагыс бөлүмүнө, маанилүү, сыймыктуу жашоо-каражатына айланган. Бул тууралуу окумуштуу М.Т. Айтбаев эмгегинде: «Кыргыздардын мал чарбачылыгында жылкы багыты эң негизги орунда турган.

Кыргыз жылкысы табигый-тарыхый шарттын күчү менен жаш кезинде эле колго үйрөтүлгөн. Жылкы менен кыргыздар сыймыктанган. Бай адамдардын колунда жылкынын саны беш жүздөн миңге чейин жеткен. Аларды үйүр-үйүр бөлүп багышкан. Бир үйүрдө он бештен отузга башка чейин баш болгон» [22, 62-б.], – деп белгилеп кеткен. Жылкынын (бээлердин) саны 15-30дан болушу айгырга, анын күчүнө жараша аныкталган.

Белгилүү окумуштуу-этнограф С.М. Абрамзон өзүнүн эмгегинде: «... Археологиялык маалыматтар Тянь-Шань тоолорунда жана өрөөндөрүндө б.з.ч. VII кылымдан баштап эле көчмөн мал чарбачылыгынын мурдатан келаткан формалары болгондугун далилдеди. Ошондуктан кыргыздардын мал чарбачылыгынын салтка айланып калгандыгы бул маалыматтарга байланыштырылбай каралышы мүмкүн эмес...» [1, 52-б.], – десе, «... Кетмен-Төбөдөгү казылган коргондордон (курган) сак доорунун эрте көчмөнчүлүк мезгилине (б.з.ч. VI-V кылымдар) таандык ат жабдыктар табылган» [23, 26-б., 71-б., 117-б.], – деп археолог К.Ташбаева белгилеп өтөт. Демек, азыркы кыргыздардын ээлеп турган аймактарында негизинен мал чарбачылыкка басым жасаган көчмөн элдердин жашагандыгын белгилөөгө болот. Археологиялык казуулар жүргүзүлгөн жерлерден ат жабдыктар толугу менен табылбаса дагы, анын темир бөлүктөрү, тердиктин, үзөңгү кайыштардын кесиндилери табылгандыгын белгилөөгө болот.

С.М. Абрамзондун «... Кыргыздар узак убакыт бою ээрден түшпөй эң оор тоскоолдуктардан: ашуулардан, аскалардан, атырылган тоо сууларынан ж.б.у. сыяктуулардан өтүп кетүүгө жөндөмдүү, атка бышык эл» [1, 107-б.], – деп өзгөчө баса белгилеп жаткандай, жылдын бардык мезгилинде ат үстүндө жүрүүсү, кыргыздардын жылкыга, атка болгон мамилесин байыркы мезгилде эле өстүрүп, бир калыпка салып койгон. Тагыраак айтканда, доордун өзү атты кармап, үйрөтүш үчүн укурук, чалма, андан кийин нокто, минип башкаруу үчүн жүгөндү, ээр-токумду, басмайыл, көмөлдүрүк, куюшканды, камчыны ойлоп

табууга мажбур кылган.

Дагы бир кызыктуу ойду Ч.Дж. Турдалиева өзүнүн доктордук диссертациясында төмөндөгүдөй келтирет: «... Батыш саякатчылары орус саякатчылары сыяктуу кыргыздардын кесиби, кол өнөрчүлүгү тууралуу кенен токтолбосо дагы үстүртөн сыпайычылык үчүн токтолуп өтүшкөн. Мунун себеби, алардын келген максат-милдеттерине кирбесе керек. ... Койлор жана жылкылар Фергана өрөөнүнүн, Чыгыш Түркстандын жана Орто жүз казахтарынын элдери менен эл аралык соода-сатыкта экспорттук мааниге ээ товарлардын бири болгон» [24, 149-б., 174-б.]. Бул жерден биздин белгилей турганыбыз, кыргыздар малды жалаң гана жүн, эт, тери багытында гана кармабастан, керек-жарак алмаштыруучу товардын эквивалентинде да пайдаланышкандыгын баса көрсөтүү.

Кыргыздар байыртадан эле жылкыга өтө аяр мамиле жасап, «ат, аттан кийин жат», «ат – адамдын канаты», «аттан айрылганын, канатындын кайрылганы», «ат – жалын тосот, эшек – туягын тосот», – деген макалдарды чыгарып келсе, Л.Р. Кызласов жана Г.Г. Король Н.Я. Бичуриндин эмгегине шилтеме берип: «байыркы хакастарда «жылкы – жеңиштин символу» катары эсептелиши мүмкүн» [18, 165-б.], – деген ойлорун билдиришсе, ат жабдык тууралуу: «Ат сураган кордук эмес, ээр токум сураган кордук» [8, 41-б.], – деп кыргыз эли ээр-токуму жок эр адамды көп урмагтай беришпейт.

Эми териден жасалган ат жабдыктардын түрлөрүнө кезек берсек. Алгач ат жабдыктар жөнөкөй, жупуну жасалса, коомдун өнүгүшү, суроо-талаптын өсүшү менен ат жабдыктардын жасалышынын формалары, жасалагалары, шөкөттөлүшү татаалдаша баштагандыгы бизге жеткен XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы ээр токумдар [20, Инв. №464 (Айырмач); инв. №438 (Ээр)] далилдеп турат.

Кыргыз элинин алгачкы тарыхчы-этнографы Белек Солтоноев эмгегинде: «... Бүткүл ат жабдык, ээр токумду өздөрү иштеген, үзөңгүнү мүйүздөн, көбүнчө кайыңдан ийип кылган» [6, 12-б.], – деген ойду айтса, М.Т. Айтбаев көл өнөрчүлүк тууралуу төмөнкүлөргө токтолот: «Кыргыздардын көчмөн чарбасында кол өнөрчүлүк үй шартындагы мүнөздө өнүккөн. Мындай айтып жатышыбыздын себеби, жасалган буюмдар өздөрүнүн чарбалык керек-жарагына гана жумшалган» [2, 82-б.]. Бул жерден көрүнүп тургандай ар бир адам өзүнүн муктаждыгын иштин татаалдыгына, жөнөкөйлүгүнө жараша өзү жасап алганга мүмкүнчүлүгү жеткен. Бирок ат жабдыктын бардык бөлүгүн жасай алган эмес. Алсак, ээрди, ооздук, үзөңгү, камчы, догоого окшогон жыгач, темир, өрмө иштерин усталар гана жасашкан.

Ат жабдыктарын жасоодо негизинен жылкынын, топоздун, кийиктердин терилери нокто, жүгөн, чылбыр, тизгин, тердик, камчынын өрүмүн жасоодо пайдаланылган. Ал эми ээрди каптаганга, каптыргага уйдун, төөнүн териси колдонулган [12, 1-б.]. Албетте, бул жерден так кесе айтып коюу дагы жарабайт. Себеби, бул устанын үйрөнгөн ыкмасына, табитине

көз каранды болгондугун дагы эстен чыгарбоо керек.

Биз териден жасалган ат жабдыктарынын түрлөрүн жана анын жасалуу ыкмаларын ачып берүүнү максат кылган соң, терини жыдытуу, ашатуу, ийлөө, кыруу иштерине токтолбостон, түз эле ат жабдыктардын катарына кирген буюмдардын түрлөрүн, айрымдарынын жасалыш тартибин сүрөттөп өтөлү.

Жүгөн менен *нокто* эриш-аркак жүрөт, нокто – жылкынын башына салынса, жүгөн – аттын башына катылат. Айырмасы жүгөнгө ооздук тагылат. Жүгөн жылкынын жашына жараша: тай, кунан, бышты, асый аттардын башына, чоң-кичинесине карата жасалат. Орточо жүгөндүн тумшугунун эки жагы 16 см – 32 см, эки «ооздук» келүүчү жери 6 см – 12 см, жүгөндүн «оң жаагы» 33-35 см, «сол жаагы» 80-82 см, «сагак» (аттын башынан жүгөн шыпырылып кетпеси үчүн жасалган, алкым аркылуу айлантылып келип, ат минген, оң тарабына байланат) 40-42 см, сагакты илүүчү жери 14 см болушу тийиш [3, 70-б.].

Ат жабдыктарын жасап жаткан уста нокто, жүгөн, куюшкан, көмөлдүрүктөрдүн, үзөңгү боонун энин, калыңдыгын бирдей кылууга аракет жасаган. Кайыктын (жүгөн жасалып жаткан тасма – кайык деп аталган) эни 2,5-3 см ашырылган эмес, ошол эле учурда эки катталып, ортосуна желимден коюу төгүп, эки жээгинен илме шибеге, оймоктун жардамы менен түз нукта шырылган [12, 23-б.]. Белгилей кетчү нерсе, нокто-жөгүн үч түрдүү ыкмада жасалган: жөнөкөй (кайык, бирдей өлчөмдө тегиз тилинген кайыш тасма); шырма (эки каат кайыкты бириктирип тигүү); өрмө жүгөн (3 тасмадан 72 тасмага чейин өрүлөт).

Жүгөн, аттардын чоң-кичинесинин баарынын башына ылайык келиши үчүн башынын өлчөмүнө карай узартылып жана кыскартыла турган кылып жасалган. Ал атайын темирден жасалган дого менен бекитилген.

Жүгөндү жасоодо атайын шан-шөкөттүү, кызга арналып жасалган ат жабдыктар өтө аземделгендиктен кошумча, алтын-күмүш жалатылган зер буюмдарын аралаштырышкан. Жүгөндөрдүн маңдайында көрчөгөсү, анын астында чачылары чыгарылган. Жүгөндүн негизги бөлүгүнүн бири тизгин деп аталып, ак кайыштан эни 1,5-2 см, узуну 2,-2,5 м узундукта болуп, тизгиндин эки учу суулуктун (ооздуктун) эки жагындагы чагаракка, байланат. Тизгин кармаганга ыңгайлуу болушу үчүн, ички бетине карай эшип коюлат [12, 21-б.; 3, 71-б.].

Көчмөн-тувалыктарда жүгөн – «чүгөн», нокто – «чулар», көкүлдүрүк – «кастык», мурунтук – хээрик, сагалдырык – «салдырык», тизгин – «суглук», – деп аталып, байлары кайыштан ийлеп жасап алышса, жардылары көбүнчө жип аркандарды пайдаланышкан [6, 211-б.]. Аталыштары дээрлик окшош айтылып жаткандыгы менен жасоо ыкмаларында айырмачылыктар бар. Кыргыздарда өрүм өнөрү жакшы өнүккөндүгүн белгилөөгө болот.

Тердик – ээрдин эки каптыргасы аттын зээринин эки капталын басып койбошу үчүн жука ичмектин (тердиктин өлчөмүнө жараша катуу ийленген кийиз-

ден жасалат) үстүнө, ээрдин астына салынат. Тердик ээрдин формасына жараша ичмектин үстүнө салынуучу, аттын жонун ээрге бастырбай, каптал жыгачтарынын жонго түшүүчү басымын жумшактоо үчүн колдонулуучу токумдун бир бөлүгү. Жасалышы боюнча аял-эркектердин мингичине карата да бөлүнөт. Алсак, эркектер токуучу тердиктин көлөмү: узуну 90 см -100 см, туурасы 45-60 см чейин болсо, аялдар токунган тердиктин көлөмү: узуну 120 см-150 см, туурасы 45-60 см жеткен [12, 7-б.; 3, 221-б.].

Тердиктин классикалык түрү уйдун терисинен жасалып, ичине кийиз көктөлөт. Ак каңкы, андижан, кожент, турпан ээрлеринин сапатына, ээрдин сынын чыгарыш үчүн айрым учурларда төөнүн терилери колдонулган. Албетте, төөнүн териси уйдун терисине салыштырмалуу бир кыйла сапаттуу жана чыдамдуу келген [12, 7-б.].

Усталар тердикти сынпоостоп (кооздоп) жасаш үчүн төрт бурчун «уй мүйүз» сыяктуу бурчтарын учту кылып чыгарып, иймектин (аспап) жардамы менен алгач оюунун жүлгөсүн чыгарып, андан кийин жибек жип менен шырыган. Айрым жерлерде тердиктин кыргактарын кундуздун териси менен куюлап, «куш тумшук», «каркыра канат», «карга тырмак», «мүйүзчө», «кыял» «төрт бурчтук», «тегерек көрчөгө», «жылдызча», «чымын канат» оюуларын түшүрүшкөн [12, 24-б.; 2, 24-б.]. Дагы бир кызыктуу маалыматты уста Ислам Исиралов: «...Кыздарга арналып жасалган тердиктин эки капталына сексенден 160 темир топчу кадалган» [4, интернет булак], – деген маалыматты келтирет. Бирок эмне себептен, сексенден топчу кадалгандыгына токтолбойт. Биздин оюбуз боюнча, кыздын себине арналып жасалган аземдүү, баалуу буюм болгондуктан «сексен топчу, седептен, төркүндөн келген себимден» [14, 3-б.], – дегендей тердиктин бетине батканына жана жарашыгына карата жасалып жүрүп, кийин салттуу ыкма айланып кетиши дагы толук ыктымал. Балким, дагы бир башка мааниси болушу мүмкүн.

Тердикке түс берүү дагы маанилүү иштердин катарына кирген. Албетте, теринин өзүнүн табигый түсү (малдын өңүнө жараша) болгон. Ошондой болсо дагы, тердик көбүнчө сорпо майына чыланган учурда, жалтыраган түскө келген. Теринин же тердиктин өңүн башка түскө бурууда: жылкынын каны (кочкул кызыл), жошо (кызыл), сары жыгач (сары), ышкын түп (кызыл), шыралжын (жашыл), арча жана жаңгактын жалбырактары (кара кочкул жашыл) түстөргө боелгон [14, 4-б.].

Ат жабдыктардын эң негизги бөлүгү, бул – ээр. Ээр аземдүү буюмдардын катарына дагы, турмуш-тиричилик буюмдарынын катарына дагы кирген. Ээрдин жасалышы аймактык өзгөчүлүктөргө жараша шарттуу түрдө: ээрдин жасалыш ыкмаларына жараша; ээрдин кашына жараша; көлөмүнө жараша; жасалган аймагына, диалектикалык айтылышына карата бир нече бөлүктөргө бөлүнгөн.

Аттардын чоң, кичинелигине жараша ээрлер «чоң ээр», «орточо ээр» жана «кичине ээр» деп бөлүнгөн. Бирок ээрдин жасалышы боюнча: «оймо

ээр», «аштама ээр», «курама ээр» [10, 72-б.] деп аталган. Колунда бар бай-манаптардын ээрлери зергер күмүш, жез менен кооздолсо, карапайым элдердин ээрлери көп кооздолбой, кээ бир учурларда тери капталбай, үзөңгүлөрү табылгы ж.б. жыгачтардан жасалып, жүгөн, ноктолору ак кайыштан эле жасалган [2, 83-б.]. Жыгач, кайыш үзөңгүлөр карапайым адамдар үчүн эле жасалбастан, кыштын күнү бардыгы пайдалангандыгы да белгилүү. Биринчиден атка жеңил болушу үчүн, экинчиден жыгач, кайыш үзөңгүдөн бут тайыган эмес [17, Инв. №635; 9, 20-б.].

Орус императордугунун Түркстандагы техникалык коомунун чыныгы мүчөсү Н.И. Габбин Ташкент шаарында жарыялаган эмгегинде, ээрдин келип чыгышы тууралуу кызыктуу уламышты келтирет. Уламышта, «... бир нече миң жылы мурун муслуандардын ханы Жамшит кайсыл бир жортуулда жайдак ат минип жүрүп, жоон санын сүрүп, куймулчагын жоорутуп алат. Бирок күтүүгө убакыттын тардыгы, денесинин ооруганы чыдабай, камыр жуурутуп, аны аттын үстүнө коюп, өзү минип алып, жолун улайт. Бир аз жүргөндөн кийин эки буту талый баштаганда, эки калың жипти аттын эээрине тең бөлүп, бутуна теминги жасайт. Белгиленген жерге жеткиче камыр катып калыптыр. Мына ошондо хан усталарын чакырып, жыгачтан жана териден каткан камырдын формасында ээр жасоону буйрут. Бирок азыркы ээрдин формасы Мухаммет пайгамбардын (САВ) иниси, баатыр Азирети Алидан башталат [7, 3-б.], - деген маалыматты келтирет. Демек, өзбек эли ээр орто кылымдарда гана пайдалана баштагандыгын көрсөтүүгө болот. Бирок мыкты ээрлер Самарканд, Кожент, Андижан, Ташкент, Кашкар шаарларында [7, 2-б.] жасалгандыгын да моюнга албай коюуга болбойт.

Мунун биринчи себеби, отурукташкан элдер жайы-кышы дебей бир гана өнөрдүн артынан түшүп, аны негизги кесибине айлантышкан. Экинчиден, ээрге болгон суроо-талаптардын көптүгүнөн ири шаарлардын бардыгында усталардын кыштактары (махаллалары) [7, 3-б.] пайда болгон жана бул өнөр атадан балага мурас катары өтүп турган.

Ээр кандай ыкмада жасалса дагы аны уйдун же төөнүн териси менен ээр капталган. Ошол эле учурда тери менен капталбаган ээрлер дагы кездешкен. Мисалга алсак, жаш балдарга арналган айырмач, оймо жана аштаа ээрлерге айрым учурларда тери капталган эмес. Бирок жаан-чачынга, күнгө чыдамдуу болушу жана көркөмдүүлүгү үчүн боектор менен боелгон. Кыргыздар көбүнчө колдо болгон боекторго, кызыл, сары кочкул жашыл, түстөргө басым жасап, жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн элементтери берилген оюуларды: кочкор мүйүз, ит куйрук, карга тырмак, бармак боочу ж.б. түшүрүп келишсе [10, 72-б.; 12, 4-б.], уйгурлар сөөктүн өңүнө түспөлдөш өңдү берип, жашыл, кызыл, күрөң боектор менен гүл жалбырак оюуларын түшүрүшкөн [16, 136-б.].

«Ак каңкы ээрге тери капталган эмес. Ак кайыңдын кабыгы менен капталгандыктан ак каңкы деп аталган» [14, 6-б.], – деген кызыктуу ойду уста

Шаршембиев Жылкычы билдирсе, Макелек Өмүрбай ак каңкы ээрди төмөндөгүдөй сүрөттөйт: «Жоокердик унааларга, баатырлардын аттарына токула турган ээрдин бир түрү. Ак каңкы ээр жоокерчиликте найза табарсыкка, көчүк жакка сайып жиберүүдөн коргонуу максатында, ошого ылайыкташтырылып жасалган. Анын алдыңкы кашы жазы, жоноюл тегерек келип, табарсык жакты далдалап турат. ... ээрдин эки капталы эн темирден туташтырылган, алдыңкы кашы күмүштөн, арткы кашы мистен, капталдары темирден, олтурар жери гана жыгачтан болгон» [21, 478-б.], – деп ээрдин эмне капталгандыгына токтолбойт. Албетте, алтын, күмүш, темир каражаттарын аралаштырып жасоо кыргыз кол өнөрчүлүгүнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет. Бирок бул жерде ээрдин бир бөлүгү темирден эмес, капталып жасалгандыгы айтылып жатса керек. Себеби ат үчүн оор болуп калышы мүмкүн жана темирди аралаштырып койгондугу үчүн ак каңкы аталып калышы дагы көптөгөн күмөн саноолорду жаратат.

Биздин чогулткан этнографиялык маалыматтар боюнча, ээрдин куралган бөлүктөрүнө тоо текенин мүйүзүн (жукартып), айрым учурларда жылкынын кабыргасын (ысык сууга кайнатып) каңдап (ороп, бекитип), анын үстүнө арык малдын эти, туяк, жылкынын бут тарамыштары аралаштырылып кайнатылган желим жаткырылып, каткандан кийин, төөнүн жыдытылып, ашатылган териси капталган. Себеби төөнүн териси күнгө, сууга дагы өтө чыдамдуу келген [12, 25-б.]. Каңдалып жасалгандыктан «аккаңкы» деп аталган.

Ээрди каптоо ыкмасы төрт бөлүктөн турат. Алгач, алдын, эки каптыргасынын баш-баштары, чарбасы, үстү капталат. Сууга чыланган тери чоюлчаак болуп, устанын ширилей турган, тарткан жеринин баарына жетип, ийкемдүү иштелип, сууланган тери жыгачка жакшы кармалат [14, 5-б.]. Тери кайра тартылып, ээрге тыкыс олтурбай калбашы үчүн атайын даярдалган 2 см мыктар менен бекитилип алынат. Андан соң гана устанын атайын даярдаган оюу калышына (макет) салып, сынпоостуу, тотемдик (теке, кулжа мүйүз, эр оюу, тырмак, кыял ж.б.) оюуларды түшүрүп алгандан кийин гүл (бөрктүү) мыктар менен көркөмдөп коюшкан. Темирден жасалган мыктарды табуу мүмкүн болбой калган учурларда, чоң усталар кайың жыгачынан мыктарды [3, 322-б.] колдонушкандыгы да белгилүү болгон.

Ээрдин аттын үстүнөн алдын карай жылып кетпөөсү үчүн *куюшкандар* жасалган. Жогорудагы белгилеп өткөндөй, куюшканды жасоодо да үч ыкма тең колдонулган. Куюшкандын эки учу ээрдин арткы актасынын чагарагына көркөмдүү болушу үчүн кайчылаштырып алып келип, бекитилет. Кайчылашкан жеринин ортосуна күмүш жалатылган, зер буюмдарына түшүрүлө турган оюулар чиймеленген томпогой темирди көмкөрүп, куюшканга каңдап коюшкан. Аттын терисин өйкөп койбоосу үчүн, кадоонун алдыңкы бети жылмаланган [14, 5-б.]. Бул майда иштей көрүнгөнү менен айрым учурларда атка зыян алып келген. Куюшканга түстүү темирлерден

сырткары, кымбат-баалуу таштар колдонулган. Кайык тасмага «чымын канат», «жылдызча», же «байчек» өндүү оюм-чийимдер [3, 146-б.] түшүрүлгөн.

Куюшкандын жалпы узундугу 1,5 м - 2 м чейин, аттын чоң, кичинесине жараша жасалган. Ошол эле учурда кыскартып, узартып туруш үчүн бир карыш ашыгыраак жасоо оңтойлуу болгон. Кыргыздардын улуттук ат оюндары: эр эңиш, көк бөрү, кыз куумай оюндарында куюшкандарды атайын узартышкан. Бул биринчиден аттын түйүлүп чуркашына ыңгайлуу болсо, экинчиден, куюшкан өзү да сооруга камчы сыяктуу каамчыланып турган.

Көмөлдүрүк ээрди сооруга жылдырып жибербей кармап туруучу ат жабдыктын бир түрүнө кирет. Көмөлдүрүктүн алдыңкы биринчи жана экинчи учу ээрдин эки актасына, чагаракка бекитилип, аттын омууроосуна тартылып, алдыңкы эки бутунун ортосунан өткөрүлүп, басмайылга бекитилет. Негизинен көмөлдүрүктүн оң капталы 48-50 см болсо, аттанаар сол тарабы 40-45 см, ошондо илгич артык башы менен 18-20 см болот [3, 128-б.]. Көмөлдүрүктүн олоң тили, жүрөкчөсү, учундагы кош сүзмөсү чагарактар аркылуу туташкан. Көмөлдүрүктүн капталдары кайыштан чачыланып, үстү күмүш, жез, темир, коло купалар, чорлор, солондор менен аземделип кооздолгон [4, интернет булак].

Бул жерде белгилей турган нерсе, жогорудагы маалыматтар көрсөтүп тургандай көмөлдүрүктү коомдун бардык мүчөсү жасатканга мүмкүнчүлүктөрү жеткен эмес. Көбүнчө колунда бар адамдар көмөлдүрүксүз ат минген эмес. Ошондой эле кызга арналып жасалса, жоокердик, көч учурларында көмөлдүрүк көп колдонулган. Ээр токумдун, аттын көркүн чыгара турган буюм болгондуктан, түстүү темирлер, кымбат таштар менен чегерилип, зер оюмдарына тандык оюулардын бардыгы түшүрүлгөн.

Куранды ээр токутуп / Кундуз көрпө тарттырып / Мамык жаздык арттырып / Басмайылды үчтөн тарттырып [22, 51-б.], – деп «Манас» эпосунда басмайыл бир каат эмес, үч каат тартылганы белгиленип жатат. Басмайылдын 2 же 3 каат тартылышы (төшолон, чаполоң, беколоң – деп аталган), эң негизгиси коопсуздук үчүн жасалган. Ысык-сууктан, эскиргендиктен жана жоо менен чабышканда кылыч, айбалтага окшогон куралдардын мизи тийгенде бир кааты кесилип же үзүлүп кеткенде, экинчи кааты ээрди кармап калган.

Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүн жыйноочу жана изилдөөчү А.Акматалиев басмайылдын жасалышындагы төмөнкү өзгөчөлүктөргө токтолот: «... Басмайылдын «ээр бастыргычы» кайыштан болот да, калган тарабы бүтүн эки метрден ашпаган «беш кашка», «жети кашка», «суйсалма» өрүмү бир кош өрмө кайыштан жасалат. Көрпөчөгө басмайылдын канжыгадай эки тал кайышы «ак быштан» курчалат. Басмайыл боору өрүмдөрдөн турат. Болжолдо 74-78 см өлчөнөт да, ал кош өрүмдөрдүн жазылыгы 1-1,5 смге барабар. Көрпөчө бастыргычтын жазылыгы 1,5 см болушу зарыл. Айрым жерлерде солондорду «куюшкандын салпынчагы» дейт. Кайыш түймөлөрү

аркылуу бүткөн басмайыл да болот. Аны беш жерден түйүп чыгарат. Ошондуктан, «беш кумпа» деп атайт»...[3, 29-б.]. Жогорудагы сүрөттөдө көрүнүп тургандай, басмайыл кайык жана өрүм түрүндө да жасалган. Бирок басмайылдын ээрдин үстүнө келген жери адамдын жамбашына өтүп кетпешин үчүн үзөңгү боо тагылган көзөнөккө чейин кайыкталып, ал эми калган бөлүгү өрүмдөн турган. Басмайылдын боосу, көрпөчө бастыргыч жана канжыга уйдун терисинин калың жеринен, моюн бөлүгүнөн алынган кайыштан жасалган [13, 3-б.]. Басмайылдын кайык, өрүм аралаш жасалышы көркөмдүү көрүнгөн, ошол эле учурда ээр бастыргычка кыргыз оюмдары түшүрүлгөн.

Биз жогоруда тизмектеп жаткан ат жабдыктарынын ичинен жүгөн, куюшкан, көмөлдүрүк, басмайыл, камчы буюмдары өрүү, өрмө жолу жасалган. Өрүмдөрдүн түрлөрүн мисалга келтирсек: *алдаяр өрүм, беш кашка өрүм, жети кашка өрүм, жоон өрүм, үч кыр өрүм, жылаан боор өрүм, калмак өрүш, жарым өрүм, тиш өрүм, суйсал өрүм, терме өрүм, түшкүн өрүм, каз таңдай өрүм, чыбырткы өрүм, чаян өрүм, котур өрүм, нокору өрүмдөр* [14, 4-б.]. Бул өрүмдөрдүн көпчүлүгү негизинен камчы жасоодо: жылан боор өрүм, алдаяр өрүм, жоон өрүм, жарым өрүм, тиш өрүм, суйсал өрүм, терме өрүм, түшкүн өрүм, каз таңдай өрүм, чыбырткы өрүм, чаян өрүм, котур өрүм, нокору өрүмдөр колдонулган.

Кыргыздардын эң негизги куралдарынын бири *камчы* деп аталган. Камчы бир эле учурда атты камчылана турган жөнөкөй буюм катары көрүнсө, ошол эле учурда байыркы кыргыз элинде бийликтин символу, эр жигиттин, ак сөөктүктүн, нарктуулуктун белгиси катары сыпатталган. Камчыга байланышкан бир нече ырым-жырымдар (камчыга нике кыюу [10, 30-б.]; үйдүн ээси өлгөн учурда, камчыны салаңдатып илүү [15, 130-б.]; камчы менен тап бербөө; камчынын абалы аркылуу жолочуну аныктоо ж.б.), макал-лакаптар (колунда жүрүп билинбейт, камчыдан өткөн курал жок; камчыңды бирөө чаап берсе, кычышкан колуң тыйып ал ж.б.) эл арасында жашап келген. Кыргыз элинин камчыга болгон мамилесин, символикалык, мистикалык касиеттерин изилдөө өз алдынча илимий иликтөөлөрдү талап кылат.

Камчы өзү үч бөлүктөн: сап, алакан жана өрүмдөн турат. Камчынын өрүмү биздин маалыматыбыз боюнча 13 түрдүү ыкма менен өрүлүп жасалат (өрүм тууралуу жогоруда маалымат берилди). Камчынын алаканы салттык үлгүдө көбүнчө кара жана күрөң буулгаарыдан, эки каат кылып, шырылып жасалат. Алакандын узундугу 10-17 см, туурасы жери 2, 5-10 см чейин жетет. Бул жерден белгилей кете турган нерсе ат жадыктары боюнча уста Суйеркулов Болоттун билдирүүсү боюнча камчынын өрүмү тоо кийиктеринин, жылкынын, уйдун, терисинен сырткары уйдун баш терисинен жасалган учурлар көп кездешкен [14, 4-б.].

Камчынын жалпы узундугу 40-70 см чейин болгон. Алаканга түшүрүлгөн оюулар «жылдызча», «куш тырмак», «мүйүз», «ийрек», «кыял» сыяктуу

элдик оюмдардын элементтерин түшүрүшкөн [3, 90-б.].

Үртүк көбүнчө таң ашыра турган (жол басып келген атты чөп жедирбей, жаткырбай аса байлап коюу) жылкыларга жабылган. Андан сырткары эрөөлгө, кан майданга чыкканда дагы атты жаанын, найзанын, кылычтын мизинен сакташ үчүн үртүктөлгөн.

«... Соорусунун баарына / Жолборс үртүк тактырган» [22, 51-б.], - деп эпосто баяндалгандай, үртүк калың териден ийленип, аттын тулку боюна жабууга ылайыкталган жабдык. Үртүктөрдүн ичинен эң кадырлуусу жолборстун терисинен жасалган. Үртүккө ыгына жараша бүчүлүктөр кадалып, денесине кынаптап бүчүлөп турган [21, 476-б.].

Бизди кызыктырганы эпостордон, жалпы эле оозеки элдик чыгармалардан, кол жазмалардан, санжыралардан жолборстун терисинен жасалган үртүктөн башка жолборс ичик, жолборс тебетей дегендерди жолуктура албадык. Балким, сүлөөсүн терисинен тебетей жасалган сыяктуу эле, жолборстун терисинен да тебетей, ичик жасалып калышы мүмкүн.

Ат жабуунун дагы бири түрү *үпчү* деп аталган. Үпчү булгаарыдан сырткары кездемеден дагы жасалгандыгы белгилүү. Бир гана атты жабуу үчүн эмес, адамдар жамынып жүрүшү үчүн дагы жасалган. Киши жамынган үпчүнүн жеңи жок, жакасынан киндигине чейин бүчүлөп алма, этеги жайык келген, кементай кебетесиндеги жалаң жамынчы болгон. Эпосто: «Эр үпчүнү кызылдан / Ат үпчүнү агынан» (Жусуп Мамай), «Астындагы Алгара / Абайы менен бүчүлөп» (Саякбай Каралаев), «Үпчүн кийген эр келди / Кара кулак шер келди» (Сагынбай Орозбаков) [21, 478-б.], - деп баяндалат. Жогорудагы маалыматтардан көрүнүп тургандай, кыргыздар байыркы мезгилде эле жоокердик кийимдеринин үстүнөн кийе турган жамынгы жасап, аны кызыл түскө боешкондору кызыгууну туудурбай койбойт.

Жыйынтыктап айтканда, кайыш, булгаары, көн, курум, чегирип, чөмдөн жасалган ат жабдыктардын ойлонулуп табылышы, алардын жасалышы, колдонулушу, өнүгүшү бир нече доорлорду өзүнө камтып, кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү, ат жабдыктарды жасоо көнчүлүк өнөрү мыкты деңгээлде өнүккөндүгүн тастыктап, ошол эле учурда эч качан өзүнүн актуалдуулугун эч качан жоготпойт.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С.Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макенов. - Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. - 896-б.
2. Айтбаев М.Т. Историко-культурные связи киргизского и русского народов (по материалам Иссык-Кульской области Киргизской ССР). - Фрунзе: Издательство АН Киргизской ССР, 1957. - 171 с.
3. Акматалиев А.С. Кыргыздардын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо / Көркөмдөгөн сүрөтчү К.Коеналиев; Илим. проп. «Мурас» ишкер долбоору. - Б.: Кыргызстан, 1996. - 328-б.: илл.
4. Бир унаанын баркына тете кыргыз ээри. http://www.azattyk.kg/content/kyrgyzstan_social_auto/24243021.html

5. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы / Жооптуу редактору: академик А.Какеев. - Б.: АРХИ, 2003. - 448-б.
6. Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. - М., 1991. - 296 с.
7. Габбин Н.Б. Производство седел (ленчиков). Туземный кустарный промысел. - Ташкент, 1897. - 56 с.
8. Жантөшовдун «Каныбек» – түмөн түрдүү накыл кеп / Түзг. О.Э.Капалбаев. - Б., 2016. - 112-б.
9. Зеланд Н.Л. Киргизы. Этнологический очерк. Зап. СО РГО, кн.УП, вып.П, 1885.-78 с.
10. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын салттык жыгаччылыгы (тарыхый-этнографиялык изилдөөлөр XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы). - Б., 2014. - 208-б.
11. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы, Дептер №5. Ош, Жалал-Абад, Баткен өрөөндөрү, 2006. - 24-б.
12. Капалбаев О.Э.Автордун талаа материалы, Дептер №1, Кызылсуу кыргыз автономиялуу областы, Ак-Чий ооданы, Айтпай тегин Кален Асанакун уулу 1937-ж., черик уруучу, торук уругу, агартуучу; Мамбеттокто Жунус 1951-ж., черик уруусу, агартуучу. - 2013. - 27-б.
13. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы, Дептер №2. Ош областы, Баткен областы, 2015. - 17-б.
14. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы, Дептер №3, Бишкек, Токтогул району (Кетмен-Төбө өрөөнү), Жуматаева Лайликан 1955-жыл, саяк уруусу, уз; Сүйеркулов Болот 1979-жыл, сарттар уруусу, уста; Шаршембиев Жылкычы 1944-жыл, саяк уруусу, уста. - 2016.-6-б.
15. Капалбаев О.Э. Элдик даанышмандык // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы, №3, 1-чыгарылышы. – Ош, 2016. - Б. 130-134.
16. Каримова Р.У. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 170 с. + 52 с. вкл.
17. Кол жазмалар фонду. Инв. №635.
18. Кызласов Л.Р., Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. - М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. - 216.: ил.
19. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү / Жыйнаган М.Ибраимов. - Б., 2008. - 640-б.
20. Кыргыз мамлекеттик тарых музейи. Инв. №464 (Айырмач); инв. №438 (Ээр).
21. Макалек Өмүрбай уулу Кармыштегин. «Манастын акылы». - Б.: «Улуу Тоолор», 2016. - 616-б.
22. Манас. Биринчи бөлүк, 2-китеп (Кыргыз ССР Илимдер академиясынын тил жана адабият институту). - Фрунзе, 1959. - 318-б.
23. Ташбаева К.И. Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н.э.). - Б.: Илим, 2011. - 274 с.
24. Турдалиева Ч.Дж. История и культура кыргызов в трудах западных путешественников и исследователей (XIX - начало XX вв.). Диссер. на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Б., 2009. - 291 с.

Рецензент: к.и.н. Момунбаева Н.С.